

Bogucki, Ambroży

Książę i wojewoda. Tytułatura niekoronowanych władców czeskich i polskich

Przegląd Historyczny 89/4, 551-571

1998

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Książę i wojewoda. Tytułatura niekoronowanych władców czeskich i polskich

I. Odpowiednikami polskiego wyrazu książę są trzy wyrazy czeskie: *kniže*, *princ* i *vévoda*¹; ostatni z nich jest skróconą formą wyrazu wojewoda. W źródłach czeskich *vévoda* występuje od średniowiecza jako określenie niekoronowanych władców, a później także jako najwyższy tytuł arystokratyczny. Natomiast w Polsce wyraz wojewoda był i jest nazwą wysokiego urzędu. Powstaje pytanie: jaka była przyczyna innego znaczenia tego wyrazu w każdym z obu języków zachodniosłowiańskich? Regułą bowiem jest podobieństwo terminologii prawnoustrojowej obu krajów w średniowieczu; różne znaczenia wyrazu wojewoda stanowią wyraźne odstępstwo od tej reguły².

¹ J. Siatkowski, M. Basaj, *Słownik czesko-polski*, Warszawa 1991, s. 231, 566, 875; hasła: *kniže*, *princ*, *vévoda*.

W artykule stosuję następujące skróty: AKPraw. — *Archiwum Komisji Prawniczej* t. III, Kraków 1895; CDMor. — *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*; Dalimil — *Nejstarši česka rytmovana kronika tak řečeneho Dalimila*, wyd. B. Havranek, J. Daňhelka, Praha 1959; FRBoh. — *Fontes rerum Bohemicarum (Prameny dějin českých)*, 1873; Gall — *Galli Anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, MPH NS t. II, ed. C. Maleczyński, Kraków 1952; Iura Mas. — *Iura Masoviae terrestria* t. I-III, wyd. J. Sawicki, Warszawa 1972; Kadłubek — *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronicon Polonorum*, wyd. M. Plezia, MPH NS t. XI, Kraków 1994; Klaret — *Klaret a jeho družina*, Sv. I, *Slovník veršovane*, wyd. V. Flajšhansa, Praha 1926; Kosmas — *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, MGH, *Scriptores rerum Germanicarum*, NS t. II, Berlin 1923; Kron. Hus. — *Vavřince z Březove kronika husitska*, FRBoh., d. V.; List. Tes. — *Listinář Těšínska (Codex diplomaticus ducatus Tessinensis)*, 1958; Ottův SN — *Ottův slovník naučný*; PMLat — *Powieść minionych lat (Powieść wremiennych let)*, przekł. F. Sielicki, Wrocław 1968; Prameny DSPC — *Prameny k dějinám státu a práva v Československu*, red. V. Vaněček, Praha 1957; Pulkawa — *Kronika Pulkavova*, FRBoh., d. V.; Społ. Pol. śr. — *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, pod red. S.K. Kuczyńskiego, 1981; SSPol. — *Słownik staropolski*, 1953; SSS — *Słownik starożytności słowiańskich*, 1961; Wlkp roty — *Wielkopolskie roty sądowe*, opr. H. Kowalewicz i W. Kuraszkiewicz, 1959; ŻKMet. — *Żyoty Konstancy i Metodego (obszerne)*, przeł. T. Lehrs-Splawicki, Poznań 1959. Pomijam skróty ogólnie przyjęte i stosowane w „Przeglądzie Historycznym”.

² Ottův SN, d. XXVI, 1907, s. 632, hasło *vevoda* i s. 905, hasło *vojvoda*.

Następujące terminy czeskie mają takie same lub prawie takie same brzmienia i znaczenia jak ich odpowiedniki polskie: *dědic*, *hospodin*, *kmet*, *kral*, *pan*, *panoše*, *sněm*, *velmoža*, *vладыka*, *zeman*, (*zeměnin*), *župan*. Podobne do polskich były nazwy urzędów: np. *čišnik*, *hradodrze*, *komornik*, *lovči*, *mečnik*, *podkomoři*, *podkoni*, *starosta*, *stolnik*, *sudi*, *vladař*. Za pośrednictwem czeskim zostały za-

Kontrowersyjne są wypowiedzi uczonych na temat tytulatury władców słowiańskich. Václav Vaněček sądzi, że naczelnicy czeskich plemion w VIII-IX w. określani byli jako wojewodowie (*vévodové*), co tłumaczono na łacinę wyrazem *duces*. Zarówno on, jak i niektórzy inni badacze czescy używają wyrazu *vévoda* (obok wyrazu *kníže*) jako tytułu średniowiecznych niekoronowanych władców Czech i innych państw słowiańskich. Zdaniem Vaněčka wyraz *kněz* znaczył początkowo tyle co pan. W dobie chrześcijańskiej *kněz* stał się określeniem duchownych, a jego zdrobnienie *kníže* (= *princeps*) było tytułem członków dynastii³. Wspomniani wyżej historycy wychodzą z założenia, że wyraz *vévoda* był już we wczesnym średniowieczu czeskim odpowiednikiem terminu *dux*. W encyklopedii „Ottův slovník naučný” czytamy, że wojewodami nazywani byli w krajach słowiańskich urzędnicy, ale także niektórzy władcy, np. książęta Czech (przed uzyskaniem godności królewskiej) w przeciwieństwie do dzielnicowych książąt morawskich⁴; pierwsi bowiem mają w źródłach XI-XII w. najczęściej tytuł *dux*, a drudzy zwykle tytuł *princeps*.

Natomiast Henryk Łowmiański nie zgadza się z poglądem, że wojewoda był słowiańskim tytułem władcy. Jego zdaniem przesłankami tego wniosku są dwie okoliczności: 1) u Obodrytów w Meklemburgii istniała danina państwowa pod nazwą wojewodnicy; 2) Konstantyn Porfirogeneta nazywa naczelników plemiennych Węgrów, przed ich wkroczeniem do Panonii, wojewodami. Wyraz ten musieli oni zapożyczyć od Słowian. Łowmiański stwierdza, że tym pośrednim wskazówkom przeczą najwcześniejsze źródła w języku słowiańskim: Zakon sudnyj ljudem z IX w., Żywoty Konstantyna i Metodego z IX w., najstarsza historiografia ruska; nazywają one władców słowiańskich książętami, a nie wojewodami. Wojewodnica była płacona niemieckim hercogom, a nie książętom słowiańskim. Uczony ten dochodzi więc do wniosku, że wyraz wojewoda był używany przez Słowian albo w sensie potocznym (dowódca wojska), albo w sensie określenia urzędnika, a nie władcy⁵. Łowmiański nie uwzględnia jednak źródeł czeskich, w których władcy mają tytuł *vévoda*.

II. Wyraz książę pochodzi z germańskiego *kuningaz* lub *kuning*, oznaczającego naczelnika rodu, a później króla (por. niem. *König* = król). Słowianie zapożyczyli go zdaniem niektórych uczonych około początku naszej ery, a według innych

pożyczone niektóre wyrazy pochodzenia niemieckiego, np. hrabia (czes. *hrabě*), rycerz (*rytieř*), szlachcic (*šlechtic*). Por. A. Bogucki, *Komes w polskich źródłach średniowiecznych*, Warszawa 1972, s. 17 n.

³ Prameny DSPC, č. I, s. 60; V. Vaněček, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1964, s. 42, 51; Dalimil, komentarz Z. Krístena, s. 297: *vévoda břeštský a siederadzský Vladislav Lokytek*. W rejestrach dokumentów w List. Tes. tytułem książąt cieszyńskich jest zarówno *kníže* (np. d. I/1 nr 30, 37, 104; 1571-1600 nr 616, 617, 618 itd.), jak i *vévoda* (np. d. I/2 nr 126, 127, 130 itd.) Niekiedy w czeskojęzycznym dokumencie książę określony jest jako *kněže těšinske*, a w regeście tego samego dokumentu jako *vévoda těšinsky* (np. d. I/2 nr 163, 168, 171, 179, 202, 206 itd.).

⁴ Ottův SN, d. XXVI, s. 907, hasło *vojvoda*. W encyklopedii tej do wojewodów są zaliczani różni dostojnicy z tytułem *dux*, np. wodzowie rzymscy w II w. n.e., hercogowie niemieccy w średniowieczu, arystokraci w XX w. Natomiast autorzy hasła „wojewoda” w encyklopediach polskich piszą o urzędnikach z tytułem wojewoda lub *palatinus* w krajach Europy Środkowej i Wschodniej, a pomijają władców z tytułem *dux*. Por. przyp. 5.

⁵ H. Łowmiański, *Początki Polski* t. IV, Warszawa 1970, s. 120 n. Por. A. Gieysztor, *Wojewoda*, [w:] SSS t. VI, 1980, s. 551.

w VI w. n.e. lub jeszcze później. Z prasłowiańskiego *knęg* lub *knędz* powstały m.in.: staro-cerkiewno-słowiańskie *knez*, ruskie *kniaź*, serbochorwackie i słoweńskie *knez*, czeskie *kněz*, polskie *ksiądz*. W XIII w. wyraz ten otrzymał w języku polskim formę *ksiądz*. W krajach zachodniosłowiańskich stał się on tytułem duchownych. Już w drugiej słowiańskiej legendzie o św. Wacławie z XI w. popi otaczający biskupa określani są jako *kniazi*⁶. Czeskie *kněz* w tym znaczeniu zaczyna występować w źródłach XIII w., a polskie *ksiądz* w XIV w. W obu państwach przez pewien czas tytuł duchownego i władcy był taki sam. Później panujący obok dawnej nazwy coraz częściej używają określenia oznaczającego poprzednio syna władcy: czeskie *kněže*, polskie *ksiączę*. Od XVI w. tytuł *kněz*, a od XVII w. *ksiądz* przysługuje już tylko duchownym, a drobni władcy i niektórzy arystokraci są określani mianem *kněže* i *ksiączę*⁷.

W czeskiej kronice tzw. Dalimila z początku XIV w. panujący występują najczęściej z tytułem *kněz*. Noszą go m.in. niekoronowani władcy Czech⁸ i książęta dzielnicowi z rodu Przemyślidów⁹, książęta polscy¹⁰, a także duchowni¹¹. Znacznie rzadziej spotykamy w kronice wyraz *kněže*, oznaczający tylko panujących lub członków ich rodzin¹², oraz liczbę mnogą tego wyrazu — *kněžata*¹³. Jako *kněz žatecky Vlastislav* określony jest jeden z legendarnych władców plemiennych, a jako *kněže i kněžatko* jego małoletni syn¹⁴. Tytuł *knieni* noszą żony książąt¹⁵ oraz przełożone klasztorów¹⁶; niekiedy żony władców mają tytuł *kněžna*, który pierwotnie był określeniem córki panującego, żeńskim odpowiednikiem wyrazu *kněže*¹⁷. Zupełnie inne są proporcje między terminami *kněz* a *kněže* w czeskim przekładzie

⁶ FRBoh. t. I, s. 128, przyp. 10. Młodocianego księcia („kniaź”) Wacława błogosławił biskup i postrzygli (go) *kniazi ini*. Por. przyp. 61 oraz A. B r ü c k n e r, *Dzieje kultury polskiej* t. I, Warszawa 1958, s. 239.

⁷ A. B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 277, hasło „ksiądz”; J. G e b a u e r, *Słownik staroczeski* d. II, Praha 1970, s. 62, hasło *kněz*; W. K o w a l e n k o, *Książę*, [w:] SSS t. II, 1964, s. 537 n.; W. K u r a s z k i e w i c z, *Książę*, [w:] SSS t. II, 1964, s. 536 n.; G. L a b u d a, *Rozprzestrzenianie się tytułu króla wśród Słowian*, [w:] *Wiek średnie. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, s. 57 n.; J. Ł o ś, *Książę i jego krewniacy*, „Język Polski” t. VI, 1921, z. 5, s. 146-153; V. M a c h e k, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, s. 209, hasło *kněz*; F. S ł a w s k i, *Słownik etymologiczny języka polskiego* t. III, Kraków 1966, s. 264 n., hasło „ksiądz”; SSPol. t. III, 1960, s. 421 n., hasła „ksiądz” i „ksiączę”.

⁸ Dalimil, s. 50, w. 22: *Bořivoje kněz českého*; s. 65, w. 53: *kněz Boleslav*; s. 77, w. 1: *kněz Oldřich*; s. 78, w. 9: *kněz Břecislav*; s. 110, w. 2: *Vladislav kněz český* itd.

⁹ Tamże, s. 97, w. 1: *Bořivoje kněz moravského*; s. 110, w. 20: *Ota kněz moravský*; s. 132, w. 1: *Děpolt kněz zlickovský*.

¹⁰ Tamże, s. 65, w. 9: *Mezka kněz polský*; s. 154, w. 21: *kněz siraský* (Władysław Łokietek).

¹¹ Tamże, s. 135, w. 39: *kněz Pelhřim biskupstva sstúpi, a kněz Jan na biskupi stolec vstúpi*; s. 153, w. 53: *kněz Jan, šlechtny biskup*; s. 155, w. 29: *kněz Dobeš biskup*.

¹² Tamże, s. 122, w. 39; s. 114, w. 47.

¹³ Tamże, s. 127, w. 23: *Morava — českým kněžatům slúžila*; s. 28, w. 25: *kněžata i králové*.

¹⁴ Tamże, s. 42, w. 33; s. 46, w. 9; s. 47, w. 14 i 19.

¹⁵ Tamże, s. 53, w. 9: *ta knieni pohanská* (Drahomira); s. 54, w. 9: *svatá knieni* (św. Ludmiła); s. 77: *O sedlčie knieni Boženě*.

¹⁶ Tamże, s. 84, w. 19: *Tehdy u svatého Jiříe knieni Němkyně byla*; s. 85, w. 4: *knieni svatojirskú*.

¹⁷ Tamże, s. 77, w. 8: (Oldrzzych Boženę) *za kněžnu poje*; por. A. B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny*, s. 277.

Kroniki Pulkawy z końca XIV w.¹⁸ Jako tytuł monarszy występuje w niej znacznie częściej *kněže*¹⁹ niż *kněz*²⁰. Jeszcze rzadziej spotykamy wyraz *kněz* w tym znaczeniu w czeskojęzycznych źródłach z XV w.²¹ W późnośredniowiecznych za- bytkach języka czeskiego, np. w Kronice Pulkawy z XIV w. i Kronice husyckiej Wawrzyńca z Brzezowa z XV w. oraz w dokumentach śląskich XV w. *kněz* jest przeważnie określeniem duchownych²², odpowiednikiem tytułu *dominus*²³ oraz takich terminów jak *presbiter* czy *sacerdos*²⁴. Tytuł władców ma w tych źródłach najczęściej formę *kněže*, a później *kněže*²⁵.

W źródłach polskojęzycznych z XIV-XVI w. wyraz książdz jest tytułem zarówno panujących, jak i duchownych. W Kronice wielkopolskiej z XIV w. znajdujemy zdanie: *Xandz autem maior est quam pan, veluti princeps et superior rex*²⁶. W księgach sądowych od końca XIV w. książdz jest polskim odpowiednikiem terminu *dominus* jako tytułu duchownych²⁷. Określeniem władców w XV w. jest zarówno książdz, jak i książę²⁸. Jeszcze w źródłach polskich XVI w. spotykamy wyrażenie „wielki książdz” jako tytuł władców ruskich i litewskich²⁹.

W państwach zachodniosłowiańskich więc ta sama forma była używana przez co najmniej dwieście lat jednocześnie jako tytuł panujących i duchownych: czeskie *kněz* dowodnie od XIII do XV w., a polskie książdz od XIV do XVI w. Nie jest więc słuszna teza Leszka M o s z y ń s k i e g o, że u Słowian zachodnich „proporcję książdz-książę zastąpiła nowa: król-książę, co zwolniło księdza z motywacji politycznej i przesunęło do terminologii kościelnej”³⁰. Uczony ten sądzi więc, że wyraz książdz stał się określeniem duchownych dopiero wtedy, kiedy przestał być tytułem władców. Pogląd ten jest niezgodny z przedstawionymi wyżej wzmiankami źródłowymi. Ostateczny podział wspólnego poprzednio zakresu semantycznego między wyrazy książdz i książę nastąpił dopiero w końcu XVI w.³¹

¹⁸ Pulkawa: tekst łaciński s. 3-207, tekst czeski s. 212-326.

¹⁹ Tamże, s. 214: *Přěmysl kněžež* (s. 7: *princeps Prziemysl*); s. 214: *kněžež svatý Václav* (s. 8: *princeps — Wenceslaus*) itd.

²⁰ Tamże, s. 215: *kněz Přěmysl* (s. 8: *Prziemisl princeps*); s. 309: *kněz Václav* (s. 172, 1285 r.: *Wenceslaus heres regni*).

²¹ KDPol. t. IV, nr 54 (1459 r.): *kniez Przemek Tosseczki*.

²² CDSil. t. II, s. 53 n. (1421 r.): *My kniez Jan oppat Rudzki*; KDPol. t. IV, nr 100 (1489 r.): *kniez biskup*; Pulkawa, s. 265: *kněz Jan probošt Vyšehrazský*.

²³ Kron. Hus., s. 370: *kněze Petra faráře ledeckého* (*dominum Petrum plebanum de Ledecz*); s. 386: *kněz Václav jako věrny pastýř ovcí* (*dominus Wenceslaus velud fildelis pastor ovium*); s. 399: *kněz Jan, kazatel od Matki Boží Sněžné* (*dominus Johannes predicator in Arena*).

²⁴ Pulkawa, s. 318: *knězem starým kaplanem* (s. 195: *sacerdote sene, capellano*); Kron. Hus., s. 365: *byl kněz jeden* (*erat presbiter quidam*).

²⁵ Zob. przyp. 62-63.

²⁶ MPH NS t. VIII, s. 4.

²⁷ Włkp roty t. I, nr 365 (1398 r.): *dominum Bernardum, virum religiosum* — księdzu Biernatowi; t. III, nr 109 (1398): *dominum abbatem* — książdz opat.

²⁸ Zob. przyp. 33-38.

²⁹ Zob. M. S t r y j k o w s k i, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi* t. I, Warszawa 1846 (wyd. 1. w 1582 r.), s. 92: „Iwan wielkim księdzem moskiewskim”; s. 229: „ksiądz wielki moskiewski Dimitrij”; t. II, s. 1: „Jawnuta Gedyminowic wielki xiądz Litewski”.

³⁰ L. M o s z y ń s k i, *Staro-cerkiewno-słowiańskie apelatywy określające osoby będące u władzy*, „Balcanica Poznaniensia. Acta et studia” t. II, 1985, s. 47.

³¹ O podziałach tego rodzaju zob. D. B u t t l e r, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa 1978, s. 219 n.

III. Łacińskie odpowiedniki polskich wyrazów ksiądz i książę jako tytułów monarszych można ustalić przede wszystkim na podstawie przekładu statutów mazowieckich na język polski, dokonanego w połowie XV w. przez Macieja z Rożana. Wyrażenie *serenissimum principem dominum Joannem seniore ducem Mazoviae* w statucie z 1387 r.³² tłumaczy on przez „najoświecieńsze książę pana a pana Janusza książę mazowieskie”³³, a wyrażenie *inclitus princeps dominus Johannes dux Mazovie* w statucie z 20 marca 1390 przez „oświecone książę Jan z Bożej miłości książę mazowieskie”³⁴. W tekstach tych książę jest ekwiwalentem terminów *dux* i *princeps*. Wyraz *dominus* w statucie z 1387 r. tłumaczony jest przez „pan a pan”, a w statucie z 1390 r. nie ma odpowiednika. Tytuł *inclitus princeps dominus Johannes dux Mazovie* w statucie z 25 lipca 1389 przełożył Maciej z Rożana przez „oświecony pan Jan ksiądz mazowieski”³⁵, a intyulację *nos Johannes Dei gracia senior dux Mazoviae* w statucie z 1407 r. przez „my Jan z Bożej miłości starszy ksiądz mazowieski”³⁶. Słowem *domino principi cum ipsius baronibus* w statucie panów rady Siemowita IV z 10 lipca 1421 odpowiada wyrażenie „księdzu i jego czestnikom”³⁷. W statucie z 1426 r. spotykamy wyrażenia: *dominus dux Johannes* („pan Jan książę”); *domini ducis Johannis* („księdza Jana”); *domino duci* („panu książęciu”)³⁸. W przytoczonych tekstach ksiądz jest ekwiwalentem zarówno terminu *dux* (1389, 1407, 1426 r.), jak i terminu *princeps* (1421 r.). Na podstawie przekładu statutów mazowieckich oraz cytowanego wyżej fragmentu Kroniki wielkopolskiej³⁹ możemy więc postawić znaki równości między następującymi wyrazami: *princeps* = ksiądz, *dux* = ksiądz, *princeps* = książę, *dux* = książę.

Termin *dux* miał w Europie Zachodniej inne znaczenie niż *princeps*. *Dux* (franc. *duc*, niem. *Herzog*) był w państwie Franków urzędnikiem zarządzającym dużym terytorium podzielonym na hrabstwa, a później dziedzicznym władcą takiego terytorium. Miał on rangę niższą niż król (*rex*), a wyższą niż hrabia (*comes*). Wyraz *princeps* (franc. *prince*, niem. *Fürst*) w łacinie antycznej znaczył tyle co „pierwszy”. Takie samo znaczenie miał pierwotnie jego niemiecki synonim *Fürst* (por. ang. *first* = pierwszy). We wczesnym średniowieczu *princeps* był używany jako określenie zastępcze naczelnika dowolnej instytucji zamiast jego oficjalnego tytułu: np. *Romanorum princeps* to cesarz (zamiast *imperator*), a *princeps castri* to dowódca zamku⁴⁰. Nazwa *principes* jako liczba mnoga wyrazu *princeps* mogła oznaczać kilku naczelników, np. kilku kolejnych władców państwa⁴¹. Często jednak mianem *principes* obejmowane jest grono pierwszych osób w jakiejś jednostce organizacyjnej mających niższą rangę niż *princeps*-naczelnik tej jednostki. Różnica

³² Iura Mas. t. III, s. 233.

³³ AKPraw. t. III, s. 311, cz. VIII. Modernizuję pisownię polskich przekładów statutów; wzoruję się na pisowni przekładów statutów w SPPP t. I, s. 265-290.

³⁴ Iura Mas. t. I, s. 57, nr 39; AKPraw. t. III, s. 315, cz. X.

³⁵ Iura Mas. t. III, s. 235; AKPraw. t. III, s. 313, cz. IX (1).

³⁶ Iura Mas. t. III, s. 247; AKPraw. t. III, s. 323, cz. XIV (1).

³⁷ Iura Mas. t. I, s. 104 (13); AKPraw. t. III, s. 313 (8).

³⁸ Iura Mas. t. I, s. 131; AKPraw. t. III, s. 333.

³⁹ Zob. przyp. 26. Wyraz „książe” jest odpowiednikiem wyrazu *princeps* także w polskich przekładach Biblii, np. w Biblii królowej Zofii z XV w.; zob. SSPol. t. III, s. 424. W przekładach tych wyraz „książe” ma jednak inne znaczenia niż w średniowiecznej Polsce.

⁴⁰ Obecnie takim zastępczym określeniem jest np. wyraz „szef”: mówimy o szefie rządu, sejm, partii, firmy itd.

⁴¹ Zob. przyp. 95.

między wyrazami *princeps* a *principes* była taka sama, jak między polskimi liczebnikami „pierwszy” i „pierwsi”; „pierwszy” w określonej grupie ludzi może być tylko jeden, a „pierwszych” jest zawsze więcej. *Princeps* księstwa to książę, natomiast *principes* księstwa to nie książęta, lecz wybitniejsi poddani księcia (np. możni). Żeby nazwać jednego spośród *principes*, np. królestwa, nie używano początkowo wyrażenia *princeps regni* (gdyż to oznaczałoby samego króla), lecz zwrotu *unus de principibus regni*⁴². Wyraz *principes* ma w źródłach różny zakres. W Niemczech przed 1180 r. do *principes imperii (regni)* byli zaliczani biskupi, opaci, książęta-*duces* i hrabiowie. Niekiedy jednak mianem *principes* określani byli także możni bez tych tytułów, jak np. w dokumencie z 1077 r.: *duces et comites caeterique principes regni Teutonicorum*⁴³.

W końcu XII w. liczba *principes imperii* w Niemczech została znacznie zmniejszona. W 1180 r. było tylko 16 świeckich *principes imperii*: 9 książąt-*duces*, 2 palatynów, 3 margrabiów, 1 landgrabia i 1 hrabia. Pozostali hrabiowie zostali wykluczeni z grona *principes*. Każdy spośród *principes* nosił odtąd przysługujący dawniej tylko cesarzowi tytuł *princeps imperii* (zamiast dawnego *unus de principibus*). Nastąpiła więc leksykalizacja tego terminu: przestał on oznaczać pierwszą osobę w cesarstwie. Termin *princeps* stał się wtedy tytułem ogólnym większych władców terytorialnych w Niemczech, a także panujących i członków ich rodzin w innych państwach. Od około 1200 r. często spotykamy w źródłach tytuły: *princeps N. rex*, *princeps N. dux*, *princeps N. marchio*, *princeps N. filius ducis* itp. Niekiedy obok terminu *princeps* umieszczany jest także wyraz *dominus* (np. *princeps dominus N. dux*)⁴⁴. Tytułatura taka występuje również w źródłach polskich⁴⁵. Tytuł ogólny (grzecznościowy) *princeps* nie był zwykle umieszczany przed imionami wystawców dokumentów⁴⁶. Wyraz *princeps* był używany nie tylko jako tytuł ogólny, lecz także jako tytuł funkcyjny niektórych mniejszych władców, połączony z nazwą terytorium. W Niemczech tytuł taki nosili hrabiowie zaliczeni do *principes imperii*, np. hrabia Anhaltu był określany od XIII w. jako *princeps in Anhalt*⁴⁷. Spośród niekoronowanych władców zachodniosłowiańskich więksi mieli

⁴² Inne znaczenie miała intytulacja *ego Grimizlaus unus de principibus Pomoranie* w dyplomie z 1198 r. (Pom. UB, nr 9). Grzymisław był księciem południowej części Pomorza Wschodniego, a nie jednym z możliwych.

⁴³ J. F i c k e r, *Vom Reichsfürstenstande* t. I, wyd. 2, Innsbruck 1932 (wyd. I 1861), s. 75. Nazwą ogólną *comites* byli obejmowani obok zwykłych hrabiów także hrabiowie-palatyni, margrabiowie i landgrabiowie. Wyrażenie *caeteri principes* w dokumencie z 1077 r. oznacza możliwych bez tych tytułów.

⁴⁴ Por. J. F i c k e r, op. cit., *passim*; K. K o r a n y i, *Powszechna historia państwa i prawa* t. II, Warszawa 1955, s. 50, 116; A. B o g u c k i, *Z badań nad terminologią źródeł polskich do połowy XIV w.*, „Studia Źródłoznawcze” t. XIX, 1974, s. 29-38.

⁴⁵ KDWlkp. t. I, nr 587 (1176 r.): *principis Kazimiri ducis Polonie*; Pom. UB, nr 94 (1233): *principis Cunradi ducis Mazouie*; KDPol. t. III, nr 21 (1242): *principe Semovito filio eius* [sc. *Conradi ducis*]; zob. przyp. 32-38 i 46.

⁴⁶ Król Przemysław w swoim dokumencie z 1295 r. tytułuje się: *nos Premyslius Dei gracia rex Polonie et dux Pomoranie* (KDWlkp t. II, nr 739; por. nr 737, 740, 743, 744), natomiast w dokumencie Władysława Łokietka z 1296 r. wspomniane jest imię nieżyjącego już Przemysława jako *serenissimi principis Premislonis bone memorie regis Polonie et ducis Pomeranie* (nr 745). W dokumentach wystawionych przez Przemysła brak tytułu ogólnego *princeps* i predykatu *serenissimus*.

⁴⁷ J. F i c k e r, op. cit., s. 201. Natomiast zachowali dawne tytuły funkcyjne inni *principes*, np. margrabiowie Miśni i Brandenburgii, palatyn reński, landgrabia Turyngii oraz wszyscy książęta-*duces*.

zwykle tytuł funkcyjny *dux*, a mniejsi — *princeps*. Tytuł *princeps* w tym znaczeniu uważany był za niższy niż *dux*. Tytulatura ta nie była jednak w pełni konsekwentna. Władcy Czech w XI-XII w. mają zwykle tytuł *dux*, ale niekiedy także *princeps*; władcy Moraw zwykle tytuł *princeps*, ale niekiedy także *dux*. Jak już mówiliśmy, Maciej z Rożana przetłumaczył wyrazem książę wyrazy *dux* i *princeps*. Podobnie postępują do dziś historycy polscy: mówi się więc o księciu Bawarii (*dux Bavariae*, *Herzog von Bayern*) oraz o książętach Rzeszy (*principes imperii*, *Reichsfürsten*)⁴⁸.

IV. Inaczej tłumaczą wyrazy *dux* i *princeps* niektórzy kronikarze i historycy czescy. W Kronice Dalimila z początku XIV w. książęta Czech i innych krajów słowiańskich mają zawsze tytuł *kněz* lub *knieže*. Natomiast niemieccy książęta-*duces* określani są przeważnie mianem *vévoda*, a rzadziej mianem *kněz*⁴⁹. Niemieckich książąt-*principes* nazywa Dalimil *kniežata*⁵⁰. W „Alexandreidzie”, czeskiej opowieści o Aleksandrze Macedońskim z XIV w., autor wymienia dostojników króla perskiego Dariusza:

*vévod, kniežat i markrabi,
svobodnych pánov i hrabi*⁵¹.

Wymienione tu terminy są niewątpliwie tytułami feudałów niemieckich, a nie czeskich: *vévoda* = *Herzog (dux)*, *knieže* = *Fürst (princeps)*, *markrabie* = *Markgraf (marchio)*, *hrabie* = *Graf (comes)*, *svobodny pan* = *Freiherr (liber baro)*⁵²; zapewne autor czeskiej „Alexandreidy” korzystał z niemieckiej wersji tej opowieści. W przekładzie Kroniki Pulkawy z końca XIV w. odpowiednikiem wyrazu *princeps* jest *knieže*, rzadziej *kněz*⁵³, a ekwiwalentem wyrazu *dux* najczęściej *vévoda*. Spotykamy jednak wyjątki od tej reguły, np. niekiedy wyraz *dux* przetłumaczony jest przez *knieže*⁵⁴. W przekładzie tym z tytułem *vévoda* występują nie tylko książęta niemieccy⁵⁵, lecz także słowiańscy, m.in. czescy⁵⁶ i polscy⁵⁷. Także w słowniku

⁴⁸ J. F i c k e r, op. cit., s. 32. Tytuł funkcyjny *princeps* noszą zwykle np. książęta Rugii (XII-XIV w.) i Pomorza Gdańskiego (przed 1227 r., później *dux*). Zob. A. B o g u c k i, *Z badań*, s. 31; P. C z a p l e w s k i, *Titulatura książąt pomorskich do początku XIV w.*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” t. XV, 1950, s. 53-57.

⁴⁹ Dalimil, s. 83, w. 68: *saský vévoda*; s. 90, w. 2: *vévodu rakúského*; s. 135, w. 11: *Lipolt rakúský vévoda*; s. 158, w. 4: *Ottu vévodu bavorského*; s. 160: *korutanského vévody*; s. 91, w. 26: *kněz Tamina saského*; s. 160, w. 1: *Jindřicha kněz korutanského*.

⁵⁰ Tamże, s. 133, w. 16; s. 139, w. 4 itd.

⁵¹ *Alexandreida*, wyd. V. V a ž n y, Praha 1947, s. 105, w. 185 n.

⁵² Por. Ottův SN., d. 11, s. 723, hasło *hrabě*; d. 14, s. 457, hasło *kníže*; d. 24, s. 454, hasło *svobodny pan*.

⁵³ Zob. przyp. 8-20.

⁵⁴ Pulkawa, s. 215: *knieže Přemysl* (s. 9: *dux Przemysl*); s. 320: *Rudolf saské kniežě* (s. 199: *Rudolphus Saxonie dux*).

⁵⁵ Tamże, s. 220: *Ottón vévody saského* (s. 15: *ducis Ottonis Saxonie*); s. 319: *Lipold rakúský vévoda* (s. 198: *Lupoldus dux Austriae*).

⁵⁶ Tamże, s. 218: *z Neklanem vévodú českým* (s. 13: *cum Neclan duce Boemie*); s. 242 (1060 r.): *Spityhněv vévoda český* (s. 48: *Spitigneus Boemie dux*); s. 321: *Mikeš — vévoda opavský* (s. 200: *Nicolaus — dux Opavie*).

⁵⁷ Tamże, s. 297 (1246 r.): *Mezek vévoda polský* (s. 140: *dux Mesko Poloniae*); s. 309 (1289 r.): *vévoda opolský Kazimir* (s. 172: *dux Opuliensis Cazemirus*); s. 322: *krakovského, sandomiřského a siradského vévody* (s. 202: *Siradie et Cracovie et Sandomirie ducis*).

Klaretę z XIV w. i Kronice husyckiej słowo *dux* przetłumaczone jest przez *vévoda*, a *princeps* przez *knieže* (*kniže*)⁵⁸. W historiografii czeskiej XX w. książęta czescy i inni słowiańscy nazywani są tak samo, jak w kronikach XIV-XV w.; na ich oznaczenie używany jest zarówno termin *vévoda*, jak i *kniže*. Trudności mają historycy czescy z nazwą polskiego wojewody-palatyna; określają go niekiedy mianem *vojvoda*⁵⁹ (dla odróżnienia od *vevody*-księcia).

Mimo wielu wzmianek o wojewodach-władcach w źródłach czeskich z XIV w. i późniejszych za słuszny należy uznać wniosek Łowmiańskiego, że władcy słowiańscy we wczesnym średniowieczu byli nazywani książętami, a nie wojewodami. Przekonywające są argumenty tego uczonego: za jego wnioskiem przemawia terminologia najstarszych źródeł morawskich, czeskich, ruskich i połabskich⁶⁰. Na pewno nie byli tytułowani wojewodami książęta polscy; występują oni bowiem w najstarszych źródłach (od XIV w.) z tytułem książdz lub książę, a miano wojewody przysługiwało dowodnie ich urzędnikom. Niewątpliwie także władcy Czech nosili we wcześniejszym średniowieczu tytuł książęcy, a nie wojewodziński. Za wnioskiem tym przemawia kilka argumentów. W staro-cerkiewno-słowiańskich legendach o św. Wacławie i św. Ludmile z X-XI w. tytułem władcy czeskiego jest *kniaz*⁶¹. W najstarszej czeskojęzycznej Kronice Dalimila wymieniani często władcy czescy i inni słowiańscy bez godności królewskiej określani są zawsze mianem *kněz* lub *knieže*. Tytuł funkcyjny *knieže* lub *kniže* noszą w czeskojęzycznych dokumentach z XV i XVI w. książęta śląscy z rodu Piastów⁶² i książęta opawscy z rodu Przemyślidów⁶³. Z pewnością czeska ludność księstwa opawskiego tytułowała swego władcę tak samo, jak jego kancelaria. W źródłach łacińskich książęta śląscy i opawscy mają tytuł *dux*⁶⁴. Uzasadniony jest więc wniosek, że odpowiednikiem terminu *dux* jako określenia władców Czech przed XIII w. był wyraz *kněz*.

⁵⁸ Klaret, s. 142, w. 972: *Princeps knyzeze*; s. 142, w. 974: *dux vevoda*; Kron. Hus., s. 353: *knižat* (*principibus*); s. 335: *Ludvikovi vývodovi bavorskému* (*Ludvico duci Bavarie*).

⁵⁹ Por. np. V. Novotný, *Česke dějiny* t. I, cz. 2, Praha 1913, s. 1195: *Petr Vlast vojvoda*.

⁶⁰ Zob. przyp. 6-10, 12-15, 17, 61, 133, 134, 140, 143, 144.

⁶¹ FRBoh., d. I, *Život sv. Lidmily*, s. 123: *za češskago kniazia Borivoi*; *Život sv. Vaclava*, s. 128: *Vratislav kniaz*. Por. B. Krzemieńska, *Legendy o św. Wacławie i św. Ludmile*, [w:] SSS t. III, 1967, s. 37 n.

⁶² List. Tes., d. I/2, nr 144 (1420 r.): *My Bolek z Boží milosti kněže těšínské*; d. I/2, nr 224 (1459): *My Přemek z Buože milosti kněže osvetimske a tošecké*; CDSil. t. II, s. 102 (1496): *My Hanus a Mikulass Bratři z buoze milosti kniezata w Slezy Opolska*; KDPol. t. IV, nr 143 (1562): *My Waczlav z Bozy milosti w Slezy kniže Tiessynske*. Zob. także Lis. Tes., d. I/2, nr 163, 168, 171, 179, 196, 202, 206, 211, 212, 216, 221; List. Tes. (1571-1600), nr 617 (1571), nr 618-626, 629, 632-633, 637-640 itd.; CDSil. t. II, s. 65 n., 68 n., 75 n., 214 n.; KDPol. t. IV, nr 30 (1449), nr 33, 53, 54, 56, 106.

⁶³ CDMor. t. XIII, nr 119 (1400 r.): *My Přemek z boží milosti kniže a pan Opavske země*; CDSil. t. II, s. 187 n. (1443): *My Waczlav z bouzie milostie kniezie Oppawske a Ratiborske*; s. 59 n., (1446): *My Mikolass z Bozeye milosti knieze Oppawske a Ratiborske*. Zob. też CDSil. t. II, s. 71 n., 188 n., 195 n., 200 n. W księgach ziemskich księstwa opawskiego panujący książę określony jest jako *knyzeze Milost*; zob. J. K p r a s, *Přehled pravni dějin zemi česke koruny*, Praha 1935, s. 317. Bardzo rzadko książęta opawscy mają w dokumentach tytuł *vévoda*, jak np. w dyplomie Proczka z Buzowa z 1410 r.: *Přemek z božiej milosti vévoda Opavsky* (CDMor. t. XIV, nr 146). Dokument ten został wystawiony w Brnie, a nie w kancelarii książęcej w Opawie.

⁶⁴ Lis. Tes., d. I/1, nr 30 (1297 r.): *nos Mesco Dei gratia dux Tessinensis*; CDSil. t. II, s. 168 n. (1375): *coram nobis Johanne d. g. Opauie et Ratiborie Duce*; KDPol. t. IV, nr 21 (1438): *Bolco dux Opoliensis*; nr 49 (1458): *Premislaus dux Tostensis* itd.

Wojewodami nazywani byli wysocy urzędnicy nie tylko w Polsce, lecz także w kilku innych państwach słowiańskich. W Zakonie sudnym lJudem z IX w. obok księcia występuje wojewoda (*knjaż ili voevoda*); wzmianka ta dotyczy prawdopodobnie państwa wielkomorawskiego⁶⁵. Na Rusi wojewoda poświadczony od 945 r. zajmował pierwsze miejsce po księciu. Taką samą rangę miał wielki wojewoda w Serbii za panowania dynastii Nemaniów (XII-XIV w.). Od Słowian zapożyczyli tę nazwę Węgrzy i Rumuni. O wojewodach jako wodzach Węgrów pisał w pierwszej połowie X w. Konstantyn Porfirogeneta⁶⁶. W późniejszych wiekach węgierski namiestnik Siedmiogrodu nosił tytuł *vaivoda* (w skrócie *vajda*)⁶⁷. Zapewne za przykładem tego dostojnika także władcy powstałych w XIV w. księstw Mołdawii i Wołoszczyzny zostali nazwani wielkimi wojewodami (*mare voievod*)⁶⁸.

W pieśni o św. Wacławie z drugiej połowy XIII w. władca ten określony jest jako *vévoda* i *kněz*:

*Svatý Vacláve
vévodo česke země
kneze naš
pros za ny Boha*⁶⁹.

Na podstawie słów tej pieśni nie można jednak twierdzić, że Przemyslidzi już przed XIII w. nosili tytuł *vévoda*. Jak już mówiliśmy, starszym czeskim określeniem władcy był niewątpliwie wyraz *kněz*.

Wyraz wojewoda ma podobną etymologię jak germański wyraz *herizogo* (później niem. *Herzog*); oba oznaczały pierwotnie wodza wojska. Dlatego niektóre ludy słowiańskie zaczęły nazywać niemieckich książąt-*duces* (hercogów) wojewodami. Pierwszym śladem utożsamiania obu terminów jest określenie daniny płaconej przez Obodrytów saskim hercogom mianem *wojewodnica* (pierwsza wzmianka z 1169 r.)⁷⁰. Zapewne wojewodami nazywali Słoweńcy niemieckich hercogów Karyntii, którzy jeszcze w XIV w. byli intronizowani według dawnego obyczaju słowiańskiego⁷¹. Porównanie tytułatury władców w Kronice Dalimila i w później-

⁶⁵ *Zakon sudnyj lJudem kratkoj redakcii*, wyd. M.N. Tichomirov, L.V. Milov, Moskwa 1961, s. 105; por. H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, 1967, s. 475.

⁶⁶ A. Gieysztor, *Wojewoda*; W. Felczak, T. Wasilewski, *Historia Jugostawii*, Wrocław 1985, s. 125.

⁶⁷ B. Homann, *Geschichte des ungarischen Mittelalters* t. I, Berlin 1940, s. 309; Ottův SN, d. 26, s. 907.

⁶⁸ J. Demel, *Historia Rumunii*, Wrocław 1970, s. 114. W historiografii polskiej władcy ci nazywani są hospodarami. W południowej Polsce krajnik, czyli wojewoda wołoski, stał na czele kilku wsi na prawie wołoskim; zob. Z. Kaczmarek, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do 1795 r.*, Warszawa 1957, s. 57.

⁶⁹ S. Russocki, *Protoparlamentaryzm Czech do początku XV w.*, Warszawa 1973, s. 49 n. Por. A. Barciak, *Ideologia polityczna monarchii Przemysła Ottokara II*, Katowice 1982, s. 89.

⁷⁰ Por. W. Łosiński, *Wojewodnica* (*wogiwotniza*, łac. *census ducis*, niem. *Herzogszins*, *Woiwodenzins*), [w:] SSS t. VI, s. 552; A. Brückner, *Słownik etymologiczny*, s. 629, hasła „wodzić” i „woj”. A. Gieysztor, *Wojewoda*, s. 551, przypuszcza, że wyraz wojewoda został „utworzony może nie bez wpływu germ. *herizogo*”.

⁷¹ O ceremonii tej informuje Zwierciadło Szwabskie (*Schwabenspiegel*) z XIII w. i Kronika Jana z Victring z XIV w.; zob. G. Labuda, *Słowiańszczyzna pierwotna. Wybór tekstów*, Warszawa 1954, s. 115-122. Wyraz *vojvoda* jest słoweńskim odpowiednikiem wyrazu *Herzog*; zob. *Slovenisch-deutsches Handwörterbuch*, von A. Janežic, Klagenfurt 1908, s. 800, hasło (*vóvjvod*) *vóvjvoda*.

szych kronikach prowadzi do wniosku, że pisarze czescy najpierw używali terminu *vévoda* tylko na oznaczenie niemieckich hercogów, a dopiero później zaczęli określać tak również słowiańskich książąt-*duces*. Hercogiem Austrii i Styrii od 1251 r. był Przemysław Ottokar II, król czeski w latach 1253-1278. Być może w pieśni powstałej za jego panowania św. Wacław został nazwany wojewodą właśnie dlatego, że hercogiem-wojewodą był Przemysław. T y t u ł e m władcy w tym tekście jest jednak raczej tylko wyraz *kněz*, natomiast *vévoda* jest tu prawdopodobnie określeniem p o t o c z n y m księcia jako wodza wojsk. Na oznaczenie osób z tytułami cesarza, króla lub księcia są używane często wyrazy potoczne nie będące oficjalnymi tytułami, np. władca, panujący, monarcha.

Jak już mówiliśmy, częściej z tytułem *vévoda* występują książęta czescy i inni słowiańscy dopiero w drugiej połowie XIV w., i to przede wszystkim w źródłach historiograficznych, tłumaczonych z łaciny. Natomiast w czeskojęzycznych dokumentach z XV i XVI w. tytułem książąt opawskich i śląskich jest z reguły wyraz *kníže* lub *kníže*. Niewątpliwie to właśnie kancelarie książęce zachowały dawną tytulaturę niekoronowanych władców Czech sprzed XIII w., chociaż w nieco zmienionej formie (*kněz-kníže-kníže*). W XIII w. i później na prawie całym terytorium czeskojęzycznym nie było władców z tytułem *dux*: naczelny monarcha Czech był królem, a władca Moraw (będący niekiedy jednocześnie następcą tronu czeskiego) nosił tytuł margrabiego. Tytuł *dux* przysługiwał tylko władcy niewielkiego księstwa opawskiego, położonego z dala od centrum kraju. Pisarze mogli więc sądzić, że dawni czescy *duces* określani byli mianem *vévoda*, tak samo jak niemieccy *duces*-hercogowie.

Do utrwalenia w języku czeskim wyrazu *vévoda* jako odpowiednika niemieckiego *Herzog* przyczyniło się niewątpliwie odziedziczenie Czech przez Habsburgów w 1526 r. Niepanujący członkowie tej dynastii nosili czeski tytuł *arcivevoda* lub *arcikníže* (niem. *Erzherzog*, pol. arcyksiążę), a tytuł *vévoda* od XVII w. niektórzy czescy magnaci⁷².

Niemieckim odpowiednikiem polskiego wyrazu książę jest obecnie także zapożyczony od Francuzów wyraz *Prinz* (franc. *prince* z łac. *princeps*), używany jako tytuł niepanujących członków rodów monarszych⁷³. Wyraz ten od Niemców przyjęli także Czesi. Jak już mówiliśmy, obecnie w języku czeskim istnieją trzy odpowiedniki polskiego wyrazu książę: *vévoda* (*dux*, *Herzog*), *kníže* (*princeps*, *Fürst*), *princ* (*princeps*, *Prinz*)⁷⁴.

⁷² Tytuł *vévoda* (*Herzog*) otrzymał m.in. książę Wacław z Lobkowic po nabyciu księstwa zagańskiego na Śląsku w 1646 r.; zob. Ottův SN, d. XVI, 1900, s. 226, hasło z *Lobkovic*; tamże, d. II, 1889, s. 612, hasło *arcivevoda*; O. P e t e r k a, *Rechtsgeschichte der böhmischer Länder* t. II, Reichenberg 1928, s. 158.

W czasach nowożytnych mianami *vévoda* i *kníže* są określani w języku czeskim zarówno władcy małych państw, jak i niepanujący arystokraci. *Vévoda* jest tytułem wyższym niż *kníže*. Spośród władców państw II Rzeszy Niemieckiej (1871-1918) czterej byli królami, sześciu miało tytuł *Grossherzog* (czes. *velkovévoda*), pięciu tytuł *Herzog* (*vévoda*), a siedmiu tytuł *Fürst* (*kníže*); państwka tych ostatnich były najmniejsze. Por. Ottův SN, d. 14, 1899, s. 457, hasło *kníže*.

⁷³ Tytuł *Prinz* mieli także członkowie tych niemieckich rodzin książęcych, które na początku XIX w. utraciły władztwo terytorialne. Zob. *Brockhaus Enzyklopädie* t. XVII, Mannheim 1992, s. 495, hasło *Prinz*.

⁷⁴ Ottův SN, d. XX, 1903, hasło *princ*. Także w językach serbo-chorwackim i słoweńskim używane są trzy odpowiedniki wyrazu książę: *knez*, *princ* i *vojvoda*; zob. V. F r a n č i ć, *Słownik serbo-chorwacko-polski* t. I, s. 540; t. II, s. 609 i 1155 oraz A. J a n e ž i c, op. cit., s. 188, 570

Wyraz książę stał się odpowiednikiem dwóch lub trzech wyrazów w innych językach z kilku powodów. Po pierwsze używany był w polszczyźnie wyraz wojewoda jako tytuł urzędniczy, nie mógł więc stać się on synonimem terminów *dux* i *Herzog*. Po drugie od końca XII w. większość niemieckich *principes imperii* miała tytuł funkcyjny *dux*; tylko nielicznym przysługiwały inne tytuły funkcyjne (*marchio*, *comes palatinus*, *landgravius*). Niewielka była więc różnica między zakresami terminów *dux* i *princeps*. Po trzecie wpływ języka niemieckiego w Polsce był mniejszy niż w Czechach i dlatego nie nastąpiła recepcja wyrazu *Prinz*.

W źródłach polskich ekwiwalentem wyrazu wojewoda był najczęściej termin *palatinus*⁷⁵. Niewątpliwie wojewodami nazywani byli najwyżsi dostojnicy już w XI w. W źródłach XII w. Sieciech, Skarbimir i Żyra określani są na przemian mianami *palatinus* lub *palatinus comes* oraz *militiae princeps*⁷⁶, ten ostatni termin jest zaś kalką wyrazu wojewoda. Wojewoda w Polsce był więc jednocześnie dowódcą wojska i naczelnikiem dworu monarszego. Nie wiemy, czy wojewoda nazywany był czeski *palatinus comes* znany tylko z Kroniki Kosmasa z początku XII w.⁷⁷ Termin *palatinus* bowiem miał różne odpowiedniki słowiańskie. Na Węgrzech jego synonimem był zapożyczony od Słowian wyraz *nadorispan* (nadworny żupan)⁷⁸. W źródłach śląskich XIII w. ekwiwalentem terminu *palatinus* był wyraz *camerarius* (*summus camerarius*, *camerarius magnus*); zarówno *camera*, jak i *palatium* oznaczają dwór. W Czechach od XII w. jako naczelnik dworu monarszego występuje komornik (*camerarius*)⁷⁹. Aleksander Gieysztor wyraża pogląd, że władcy polscy, czescy i węgierscy zaczerpnęli swego palatyna z Moraw. Jego zdaniem palatyn czeski nazywany był wojewodą i miał takie same funkcje jak w Polsce (tj. dworskie i wojskowe); później zaś dowództwo wojskowe przechodzi w ręce kasztelana praskiego, a zarząd dworu „pozostaje przy komorniku (*camerarius*), co może być zmianą nazwy palatynatu”⁸⁰. Przed kilku laty wyraziłem pogląd, że czeski palatyn mógł być nazywany komornikiem lub nadwornym żu-

i 800. Władcy Chorwacji występujący w dokumentach łacińskich z IX w. z tytułem *dux* lub *comes* mają w regestach tych dokumentów nazwę *vojvoda*; zob. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* t. I, wyd. J. Stipišić i M. Samšadović, Zagreb 1967, nr 3, 9, 14, 20. Słowiańskie tytuły tych książąt nie są znane.

⁷⁵ Zob. np. Pom. UB, nr 235 (1268 r.): *Dubignowe woiwoda*; nr 222 (1267): *Dobegneo palatino*; KDWlkp. t. I, nr 141 (1232): *Bronis wojdo*; nr 148 (1233): *Bronissio palatino*; Pom. UB, nr 604 (1302): *nos Swencza woywod Pomeranie*; nr 659 (1308): *Nos Swenzo dei gratia palentinus Pomeranie*.

⁷⁶ Gall, s. 65, w. 9: *Setheus — qui tunc milicie princeps erat*, s. 68, w. 5: *Setheus palatinus comes*; s. 98, w. 10: *Scarbimirus comes Poloniae palatinus*; s. 101, w. 23: *Scarbimirus milicie princeps*; KDMaz. Koch., nr 117 (1185): *Ziro per divinam misericordiam Masovie palatinus*; Kadłubek, s. 155 (13, 4): *procuratorem Lestconis ac militie principem* (słowa te dotyczą Żyry).

⁷⁷ Kosmas, s. 115: *Koyata, filius Wsebor, palatinus comes*; s. 209: *Wacek palatino comite*.

⁷⁸ B. Homan, op. cit., s. 208, 212.

⁷⁹ A. Bogucki, *Ze studiów nad polskimi urzędnikami nadwornymi w XIII w.*, CzP-H t. XXIX, 1977, z. 2, s. 118 n.; tenże, *Komornik i podkomorzy w Polsce piastowskiej*, [w:] Społ. Pol. śr. t. III, 1985, s. 103 n. Nie ma podstaw źródłowych domysł J. Mularczka, *Z rozważań nad urzędnikami śląskimi XIII w.*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1163, Historia LXXXII, 1991, s. 3 n., że na Śląsku istniały odrębne wyższe urzędy palatyna i komornika, które niekiedy tylko były połączone w rękę jednej osoby.

⁸⁰ A. Gieysztor, *Wojewoda*, s. 551; tenże, *Zamietki o centralnom upravlennii w stawjanskich gosudarstwach w IX-XI ww.*, [w:] *Stanowlenije ranniefodalnych stawjanskich gosudarstw*, Kijew 1969, s. 7; tenże, *Urząd wojewodzianski we wczesnych państwach słowiańskich IX-XI w.*, „Archeologia Polski” t. XVI, 1971, s. 317 n.

panem⁸¹. Nie można jednak wykluczyć możliwości, że był on określany jako wojewoda; hipotezie tej nie przeczy fakt, że wojewoda stał się później jednym z czeskich tytułów władcy.

V. Niektórzy uczeni sądzą, że książętami we wcześniejszym średniowieczu nazywani byli nie tylko władcy, lecz także możni. Autor hasła „książe” w „Wielkiej Encyklopedii Powszechnej PWN” formułuje ten wniosek w sposób następujący: „Wyraz książę jest dawnym zdrobnieniem wyrazu książdz (władca) i oznaczał młodego księdza-władcę; z biegiem czasu stał się tytułem możnowładczym; w miarę umacniania się władzy monarchicznej Piastów krąg osób obdarzonych tym tytułem zacieśniał się do ich rodu”. Autor hasła „ksiądz” w tejże encyklopedii pisze, że tytułem książdz „oznaczano członków starszyny plemiennej, a w państwie wczesnośredniowiecznym — możnych; wzrost roli Kościoła sprawił, że z czasem zaczęto tak nazywać biskupów, a następnie wszystkich duchownych katolickich”⁸². Określeniem możnych według jednego autora stał się wyraz książdz, a według drugiego zdrobnienie księdza, czyli książę.

Zwolennicy tezy o książęcym tytule możnych uzasadniają ją w następujący sposób:

1. Polscy dostojnicy i możni określani są w źródłach XII w. jako *duces* i *principes*.

2. Książętami nazywani byli możni w innych krajach słowiańskich.

3. Duchowni w Czechach i Polsce mogli otrzymać tytuł książęcy tylko dlatego, że przysługiwał on poprzednio możnym.

Uczeni wychodzą dość często z założenia, że odpowiednikiem terminów *dux* i *princeps* był wyraz knieźdz-ksiądz-książe⁸³. Na pewno jako knieźdz był we wczesnym średniowieczu określany *princeps*-władca; z tytułem książdz lub książę bowiem występują w czasach późniejszych polscy władcy dzielnicowi, a z tytułami pokrewnymi wyrazowi knieźdz władcy innych państw słowiańskich od IX w.⁸⁴ W zapisce sądowej krakowskiej z 1397 r. wymieniona jest *princeps monasterii sancti Andree de Cracovia*, tj. przełożona klasztoru klarysek⁸⁵. Wyraz *princeps* w tej zapisce jest odpowiednikiem wyrazu ksieni, który jest w źródłach nazwą przełożonej klasztoru, jak np. w zapisce sądowej poznańskiej z 1386 r.: *domina abbatissa — ksieni*⁸⁶. Wyraz ksieni (pierwotnie *knięgini*) był żeńską formą wyrazu książdz (knieźdz) i niewątpliwie tytułem żony panującego, choć nie występuje w źródłach polskich w tym znaczeniu.

Nie byli natomiast nazywani po polsku książętami wojewodowie, występujący w źródłach średniowiecznych niekiedy z tytułem *princeps militiae*⁸⁷ lub *dux exer-*

⁸¹ A. B o g u c k i, *Komornik*, s. 114 n. Utożsamianie czeskiego palatyna z komornikiem kwestionuje J. S p o r s, *Ze studiów nad urzędami w Polsce XI i XII w. (wojewoda, komornik, podkomorzy)*, CzP-H t. XLIV, 1992, z. 1-2, s. 46 n. Jego wniosek, że czeski palatyn nazywany był wojewodą jest jednak tylko hipotezą; por. przyp. 80.

⁸² *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN* t. VI, Warszawa 1965, s. 257 n.

⁸³ R. Grodecki tłumaczy wyrażenie *comitum aliorumque suorum principum* (zob. przyp. 96) przez „komesów i innych swoich książąt”; zob. *Anonim tzw. Gall, Kronika Polska*, przeł. R. G r o d e c k i, opr. M. P l e z i a, wyd. 5, Wrocław 1982, s. 16. Zob. też przyp. 106 i 107.

⁸⁴ Zob. przyp. 26, 32-38, 60.

⁸⁵ *Roty przysięg krakowskich z końca wieku XIV*, wyd. R. H u b e, Warszawa 1875, nr 1.

⁸⁶ *Włkp roty t. I*, nr 2. Por. przyp. 15, 16.

⁸⁷ Zob. przyp. 76 oraz A. B o g u c k i, *O strukturze administracyjnej Polski XI i XII wieku*, CzP-H t. XLIV, 1992, z. 1-2, s. 20 n.

*citus*⁸⁸, a także inni funkcjonariusze, jak np. przewodniczący poselstwa szlachty i mieszczan Prus do króla polskiego w 1454 r., określony przez Długosza mianem *princeps legationis*⁸⁹.

Z wyrazem knieźdz-ksiądz był utożsamiany nie tylko *princeps* i *dux*, lecz także *dominus*. Odpowiednikiem tytułu *dominus* przysługującego duchownym stał się tytuł władcy w Czechach i Polsce, i to prawdopodobnie wkrótce po przyjęciu chrześcijaństwa⁹⁰. Także polscy władcy mają często przed imieniem tytuł *dominus* (np. *dominus N. dux*) — w przeciwieństwie do możnowładców świeckich, noszących w XII i XIII w. tytuł *comes* (np. *comes N. palatinus*)⁹¹. Ekwiwalentem wyrazu *dominus* w tytule książąt w XII-XIII w. był prawdopodobnie także knieźdz-ksiądz (a nie pan). Jeszcze bowiem w XV w. Maciej z Rożana tłumaczy wyrażenie *dominum Johannem ducem Warschoviensem* w statucie z 1377 r. przez „księdza Jana książę warszawskie”⁹². W dokumentach śląskich spotykamy tytuły: *Oswieczeneho kniezete knieze Hanussie kniezete Osvetymškeho* (1459 r.); *nayjaznejsem knezetem knezem Kazimirem kralem polskym* (1449 r.)⁹³. Czeskiemu wyrażeniu *kněze kněz N. kněze* (lub *kral*) odpowiada niewątpliwie polskie książę książdz N. książę (lub *krol*) i łacińskie *princeps dominus N. dux* (lub *rex*). Książę (*kněze*) jest tu odpowiednikiem wyrazów *princeps* i *dux*, a książdz (*kněz*) ekwiwalentem wyrazu *dominus* (jak u duchownych). Maciej z Rożana niekiedy tłumaczy wyraz *dominus* w tytule władcy przez *pan*, a niekiedy nie tłumaczy go wcale⁹⁴. Te wahania przemawiają za tezą, że wyraz *pan* w XV w. dopiero zaczął się stawać synonimem wyrazu *dominus* jako tytułu panującego.

Reasumując stwierdzamy, że nie zawsze tłumaczono wyrazy *princeps* i *dux* przez knieźdz-ksiądz-książe i nie zawsze wyraz knieźdz-ksiądz-książe przez *princeps* lub *dux*. Szczególnie we wcześniejszym średniowieczu tożsamość tych wyrazów nie była ugruntowana.

Wyraz *principes*, będący liczbą mnogą wyrazu *princeps*, występuje m.in. we wstępie do Kroniki Galla: *Incipiunt cronice et gesta ducum sive principum Polonorum*⁹⁵. Owi *principes* to kolejni władcy Polski; każdy z nich mógł nosić łaciński tytuł *princeps* i polski tytuł knieźdz. Cytowany tekst jest jeszcze jednym potwierdzeniem tezy, że wyrazy *dux* i *princeps* jako tytuły władców były niekiedy używane w źródłach polskich jako ekwiwalenty oraz że oba miały w tym znaczeniu tylko jeden wspólny odpowiednik polski. Najczęściej jednak wyraz *principes* ma inne znaczenie. Według Galla książę Siemomysł zwołał zebranie *comitum aliorumque suorum principum*⁹⁶. Bolesław Chrobry kochał *duces vero suosque comites ac principes*⁹⁷. *Comites* mieli więc rangę wyższą niż *principes*. Tylko niektórzy spośród *principes* należeli do grona *comites*. Z kolei *principes* przeciwstawieni są ludowi i szeregowym wojownikom. Chrobry *principes et populum cum discretione*

⁸⁸ *Kronika wielkopolska*, MPH NS t. VIII, s. 4: *duces vero exercitus wojewodij nominantur*.

⁸⁹ J. D ł u g o s z, *Opera omnia* t. XIII, Kraków 1878, s. 22; t. XIV, s. 156.

⁹⁰ Zob. przyp. 6.

⁹¹ A. B o g u c k i, *Komes*, s. 51, przyp. 262.

⁹² *Iura Mas.* t. I, nr 22, s. 28; *AKPraw.* t. III, cz. VII, s. 307.

⁹³ *CDSil.* t. II, s. 65 n.; *List. Tes.*, d. I, nr 202.

⁹⁴ Zob. przyp. 32-35, 37-38.

⁹⁵ *Gall*, s. 6, w. 3.

⁹⁶ *Gall*, s. 13, w. 11.

⁹⁷ *Gall*, s. 32, w. 9.

*diligebat*⁹⁸. Na przywitanie Ottona III rozstawił on osobno *acies* — — *militum*, a osobno *principum*; jak słusznie stwierdza Łowmiański, duża musiała być liczba *principes*, skoro tworzyli oni osobne oddziały⁹⁹. Termin *principes* w przytoczonych zdaniach to niewątpliwie określenie warstwy możnych, z której rekrutowali się *comites*, czyli dostojnicy książęcy. Synonimami wyrazu *principes* w tym znaczeniu są w Kronice Galla wyrazy: *nobiles, magnates, proceres*¹⁰⁰. Wyraz *principes* występuje jednak w Kronice także w węższym znaczeniu. Bolesław Chrobry przed śmiercią wydał poufne zarządzenia co do kierownictwa państwa *omnibus suis ad se principibus et amicis*¹⁰¹. W tym zdaniu wyraz *principes* nie oznacza raczej warstwy społecznej, lecz niewielkie grono dygnitarzy i doradców. Wyraz *principes*, oznaczający grono pierwszych osób (możnych lub dostojników), występujący tylko w liczbie mnogiej (*plurale tantum*), spotykamy także w wielu innych polskich przekazach źródłowych z XII i początku XIII w., a także w źródłach czeskich, węgierskich, chorwackich i zachodnioeuropejskich¹⁰². Na początku XIII w. zanika zwyczaj określania możnych polskich mianem *principes*, prawdopodobnie za przykładem Niemiec. Wyrazy *princeps* i *principes* jako nazwy polskich dostojników-nieksiążąt pojawiają się ponownie w XV i XVI w., zapewne w związku z powrotem do łaciny antycznej¹⁰³. W 1504 r. król Aleksander nadał ziemi wiskiej prawo polskie *de vnanimi consilio, consensu et decreto vniuersorum regni nostri consiliariorum, principum tam spiritualium quam secularium, prelatorum, baronum ac procerum in hoc generali conventu nobiscum congregatorum*¹⁰⁴. Żaden ze świeckich świadków wymienionych w tym dokumencie nie pochodził z rodziny książęcej. Wyrażenie *principes seculares* oznacza więc tu świeckich dostojników państwowych, a nie książąt. Dygnitarze państwowi są określani jako *principes* także w innych dokumentach¹⁰⁵.

Na podstawie przekazów źródłowych z XV i XVI w. możemy stwierdzić, że wyraz *principes* jako określenie dostojników monarszych miał wtedy zupełnie inny odpowiednik polski niż wyraz *princeps* jako tytuł władcy. *Principes*-dostojnicy mogli być nazywani np. panami rady, czestnikami, stołecznikami. Wyraz *principes* w tym znaczeniu nie był tytułem poszczególnych osób i nie musiał mieć ściśle określonego polskiego ekwiwalentu. Na pewno jednak nie przysługiwał tym świeckim dostojnikom tytuł książęcy, który nosili wtedy tylko władcy lub potomkowie władców. Wątpliwości budzi więc założenie przyjmowane przez niektórych uczonych, że w XI-XII w. możni polscy nosili taki sam tytuł książęcy, jak *princeps*-

⁹⁸ Gall, s. 31, w. 3.

⁹⁹ Gall, s. 18, w. 9; por. H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, 1967, s. 468.

¹⁰⁰ A. Bogucki, *Komes*, s. 21.

¹⁰¹ Gall, s. 36, w. 21.

¹⁰² A. Bogucki, *Z badań*, s. 34 n.; K. Kadlec, *Dějiny veřejného práva v střední Evropě*, wyd. 3, Praha 1923, s. 167, 264; B. Homán, op. cit., t. I, s. 207. Takie samo znaczenie jak w Kronice Galla ma wyraz *principes* w czeskiej Kronice Kosmasa z początku XII w. W 1073 r. legat papieski rozkazał księciu (*dux*) Wratysławowi II, aby zwołał na synod *omnes principes terre simul et abbates ac prepositos ecclesiarum* (Kosmas, s. 125; zob. też tamże, s. 155, 204, 245). Również w źródłach czeskich XI-XII w. tytułem umieszczanym przy imionach *principes*-możnych nie jest wyraz *princeps*, lecz *comes*; zob. A. Bogucki, *Komes*, s. 17 n.

¹⁰³ Zob. przyp. 89.

¹⁰⁴ Iura Mas. t. II, nr 168.

¹⁰⁵ SPPP t. III, s. 177 (1438 r.); KDMłp. t. IV, nr 1457 (1444); Iura Mas. t. I, nr 108 (1462); nr 121, 122, 124, (1468) itd.

-władca. Niektórzy zwolennicy tego poglądu sądzą, że *principes*-możni byli potomkami władców plemiennych¹⁰⁶. Wyraz *principes* jako nazwa możnych był jednak używany w całej Europie łacińskiej. W Polsce i innych krajach Europy Środkowej został on przyjęty nie dlatego, że możni byli nazywani tak samo jak władca, lecz dlatego, że poprzednio oznaczał on taką samą warstwę społeczną na Zachodzie.

Dostojnicy polscy w Kronice Galla określani są także jako *duces*. Owi *duces* występują jednak tylko w otoczeniu Bolesława Chrobrego, który był królem; kronikarz nie wymienia ich imion. Trudno się zgodzić z Łowmiańskim, że byli to potomkowie tych książąt plemiennych, którzy włączyli się do budowy monarchii piastowskiej i utrzymali się do początku XI w. jako szczególnie potężna warstwa możnych¹⁰⁷. Gall po prostu niewiele wiedział o czasach Chrobrego. Jak słusznie stwierdza Marian Pleza, informacje o historii Polski w XI w. „są niezmiernie skąpe, a częściowo (w opisie panowania Chrobrego) schematyczne, mało konkretne”¹⁰⁸. Nazwy wielmożów wymienia Gall w takiej samej kolejności, w jakiej występują one w źródłach zachodnioeuropejskich z XI i XII w.: *duces, comites, principes*¹⁰⁹. Prawdopodobnie wyobrażał on sobie, że naczelnicy prowincji, bezpośrednio zależni od króla, mieli tytuł *dux*, tak samo jak w Europie Zachodniej. Za wnioskiem tym przemawia określanie prowincji wrocławskiej mianem *ducatus*¹¹⁰ oraz opowiadanie o załatwianiu spraw biedaków przez Chrobrego. Kiedy jakiś wieśniak skarżył się *de quovis duce videlicet vel comite*, król wysyłał komornika po obwinionego dostojnika. *Adveniente vero principe*, po którego posyłało, król rozważał sprawę biedaka *ut alicuius magni principis*¹¹¹. Wyraz *comes* oznacza tu zapewne naczelnika okręgu grodowego (tak samo jak w innych źródłach polskich XII-XIV w.), a wyraz *dux* naczelnika prowincji. Termin *princeps* jest tu ogólną nazwą zwierzchników okręgów różnego stopnia: jako *princeps* jest określony w tym opowiadaniu zarówno *dux*, jak i *comes*.

Zapewne podobne znaczenie ma wyraz *princeps* jako określenie dwóch wojewodów: Piotra Włostowica i Żyry. W kronice klasztoru w Zwiefalten wymieniony jest *ditissimus Poloniorum princeps nomine Patricius*¹¹², a w Kronice Kadłubka *quidam alti sanguinis princeps et principi dignitate proximus* — *Petrus Wlostides*¹¹³. Wincenty Kadłubek stwierdza też, że Kazimierz Sprawiedliwy powierzył opiekę nad księciem mazowieckim Leszkiem Bolesławicem *principi Sironi*¹¹⁴. Wyraz *princeps* może być w tych tekstach skrótem nazwy urzędu wojewody; w innym miejscu bowiem mistrz Wincenty określa Żyrę jako *procuratorem Lestconis et militie principem*¹¹⁵. Może jednak wyraz *princeps* mieć bardziej ogólne znaczenie jako nazwa oznaczająca naczelnika, przywódcę, pierwszą osobę. Na uwagę zasługuje wyrażenie *princeps et principi dignitate proximus* w Kronice Wincentego.

¹⁰⁶ M.in. H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, s. 468 n., przypuszcza, że termin *principes* jako nazwa możnych określa potomków dynastii plemiennych różnego typu: wielkoplemiennych, małoplemiennych i opolnych.

¹⁰⁷ Tamże, s. 468 n.

¹⁰⁸ Anonim tzw. Gall, s. XLII n.

¹⁰⁹ Por. przyp. 43 i 97.

¹¹⁰ Zob. przyp. 124.

¹¹¹ Gall, s. 27, w. 2-17.

¹¹² MPH t. II, s. 351.

¹¹³ Kadłubek, s. 108 (20, 6).

¹¹⁴ Tamże, s. 147 (8, 2).

¹¹⁵ Tamże, s. 155 (13, 4).

Wyraz *princeps* występuje tu w dwóch różnych znaczeniach: jako nazwa potoczna (pierwsza osoba) i jako tytuł księcia; Piotr został tu nazwany pierwszą osobą po księciu. Wyraz *princeps* przy imionach Piotra i Żyry jest określeniem wyjątkowym; w żadnym bowiem dokumencie polskim z XII-XIII w. *princeps* nie występuje jako tytuł ogólny przy imionach możnych (*princeps N.*). Kadłubek lubił stosować nazwy niezwykle, rzadko występujące w źródłach współczesnych; m.in. inicjatora ucieczki nazywał on *fuge princeps*, a wojewodę *sacri palatii princeps*¹¹⁶.

Typowe są natomiast następujące tytuły w źródłach wcześniejszego średnio-wieczna: *dominus* przy imionach władców i duchownych, *dux* i *princeps* przy imionach władców oraz *comes* przy imionach dostojników książęcych i innych możnych świeckich¹¹⁷. Tytułem *dominus* obdarza Gall arcybiskupa gnieźnieńskiego Marcina i biskupa Pawła; stwierdza on też, że Bolesław Chrobry biskupów i kapelanów nazywał z szacunkiem *dominus*¹¹⁸. Tytuł *dux* umieszczony jest w Kronice Galla wyłącznie przy imionach władców¹¹⁹, a tytuł *comes* wyłącznie przy imionach świeckich dostojników książęcych¹²⁰. Można więc sądzić, że świeccy dostojnicy także po polsku tytułowani byli inaczej niż władcy i duchowni. Termin *comes* jest w źródłach częścią nazwy wojewody (*comes palatinus*), tytułem funkcyjnym naczelników prowincji i grodów oraz tytułem ogólnym dostojników, a od późniejszych dziesięcioleci XII w. także możnych nie będących dostojnikami książęcymi¹²¹. Z tytułem *comes* występują w dokumentach również Piotr Włostowic¹²² i Żyra¹²³. Stwierdzenie Galla, że komes wrocławski Magnus miał *nomen ducatus*, nie oznacza, że miał on tytuł książęcy (jak twierdzą niektórzy historycy); kronikarz bowiem obdarza go tytułem *comes*, a nie *dux*¹²⁴. Księstwem (*ducatus*) nazywa Gall prowincję wrocławską także później, kiedy zarządzał nią książę Bolesław Krzywousty¹²⁵. Fakt, że *principes*-możni noszą z reguły przy imieniu tytuł *comes* (a nie

¹¹⁶ Tamże, s. 117 (26, 16) i 156 (14, 3).

¹¹⁷ Z tytułem *dominus* spośród możnych polskich najczęściej występuje w źródłach XII w. Jaksa, który był księciem Brenny i Kopnika; wyraz *dominus* jest we wzmiankach o nim zapewne odpowiednikiem wyrazu kniędz; zob. przyp. 143 oraz J. B i e n i a k, *Polska elita polityczna XII wieku*, cz. 3, Społ. Pol. śr. t. IV, 1990, s. 79 n., 98 n. Inni możni świeccy mają w źródłach polskich XII i XIII w. tytuł *dominus* przy imieniu niezwykle rzadko. Sądzę, że *dominus* w tym znaczeniu był ekwiwalentem terminu *comes* i że miał on taki sam polski odpowiednik jak *comes* (tj. żupan). Natomiast synonimem wyrazu *dominus* jako określenia zwierzchnictwa był niewątpliwie *gospodzin*. W Kronice Dalimila takie znaczenie ma wyraz *hospoda*; panowie czescy, nie chcąc rządów księżnej Libuzy mówili: *chcem muže za hospodu jmieti* (zob. s. 23). Por. A. B o g u c k i, *Komes*, s. 80 n.

¹¹⁸ Gall, s. 1, w. 4; s. 26, w. 16; s. 60, w. 3.

¹¹⁹ Gall, s. 9, w. 10: *dux nomine Popel*; s. 14, w. 8: *Semimizl dux*; s. 16, w. 3: *Polonorum dux Mescho*; s. 58, w. 8: *Wladislaus Dei gratia dux Poloniensis*; s. 108, w. 11: *Yaroslao duce Rutheno*; s. 141, w. 2: *Boleslauus dux Polonorum*; s. 142, w. 6: *Suatopolc dux Morauiensis*.

¹²⁰ Gall, s. 80, w. 17: *Woyslauus comes*; s. 93, w. 7: *Zelislauus comes*; s. 151, w. 6: *comes quoque Scarbimirus*. Zob. przyp. 76 i 124.

¹²¹ A. B o g u c k i, *Komes*, s. 37 n.; tenże, *O żupanach w Polsce piastowskiej*, Społ. Pol. śr. t. IV, 1990, s. 116 n., 131 n.

¹²² KDŚl. t. I, nr 17, 25, 26, 35, 70; KDWlkp. t. III, nr 2021.

¹²³ KDMaz. Koch., nr 123.

¹²⁴ Gall, s. 69, w. 2-5: *fugitivi legationem — comiti mittunt nomine Magno Wrotislauensi: Nos quidem comes Magne — cui nomen ducatus est plus dedecoris quam honoris, lacrimabiliter condolemus*; s. 118, w. 21: *comes nomine Magnus, qui tunc Mazouiam regebat*.

¹²⁵ Gall, s. 78, w. 1, 6: *Boleslauus — ducatum Wratislauensem — retinebat*. O Bolesławie III jako o księciu całej Polski pisze Gall (s. 158, w. 8): *Nam cum ipse non ducatum, sed regnum magni-*

princeps) przemawia przeciw tezie, że byli oni nazywani po polsku książętami. Tak samo jak w źródłach polskich władcy, duchowni i możni tytułowani są w źródłach czeskich wczesnego średniowiecza¹²⁶.

Stwierdzić można ciągłość używania wymienionych wyżej typowych tytułów w źródłach polskich od początku XII w. (Gall) do późniejszego średniowiecza, kiedy pojawiają się polskie odpowiedniki tych tytułów: *dominus* = ksiądz, *dux* = książę i książę, *princeps* = książę i książę, *comes* = pan. W źródłach tych z końca XIII w. i późniejszych tytuł pan noszą możni świeccy, tytuł książę — władcy i duchowni, tytuł książę — władcy i członkowie ich rodzin. Tak samo w czeskiej Kronice Dalimila z początku XIV w. z tytułem pan występują feudałowie świeccy, a z tytułem *kněz* władcy i duchowni. Sądzę więc, że około 1100 r. polskie i czeskie tytuły władców, duchownych i dostojników świeckich były takie same jak w późniejszym średniowieczu; zmieniło się tylko brzmienie niektórych wyrazów (np. knieźz-ksiądz-ksiązę, żupan-pan)¹²⁷.

Szerszy zakres niż książę w Polsce późnośredniowiecznej mają lub miały pokrewne mu wyrazy w niektórych krajach słowiańskich. U Łużyczan *knjez* jest ogólnym tytułem grzesnościowym, odpowiednikiem polskiego *pan*¹²⁸. Niższą rangę miał u nich także termin żupan w XII-XIV w.; oznaczał on niższego funkcjonariusza sądowno-policyjnego, powoływanego spośród chłopów¹²⁹. Plemiona serbołużyckie zostały podbite przez Niemców w X w. i dlatego określenia starszyny plemiennej tego ludu uległy deprecjacji. W krajach południowosłowiańskich wskutek przyjęcia innych określeń władców (np. *car*, *kralj*), a później w wyniku podboju tureckiego termin *knez* stopniowo tracił dawną wysoką rangę: stał się m.in. nazwą możnych i naczelników wsi¹³⁰. Także wyraz *cneaz*, zapożyczony od Słowian przez plemiona rumuńskie, oznaczał naczelnika wsi¹³¹. We wsiach na prawie wołoskim na Rusi Czerwonej sołtysi nazywani byli kniaziami¹³².

Zdaniem niektórych uczonych w tekstach wczesnośredniowiecznych książętami nazywani są nie tylko władcy, lecz także możni w państwach słowiańskich sąsiadujących z Polską. W Żywocie Konstantyna-Cyryla z IX w. czytamy, że Rościśław książę (*kněz*) morawski odbył naradę *s knězi svoimi i s Moravljany*, a następnie wysłał poselstwo do cesarza bizantyjskiego Michała z prośbą o przysłanie misjonarzy, którzy głosiliby zasady wiary chrześcijańskiej w języku słowiańskim¹³³. W traktatach rusko-bizantyjskich z 911 i 944 r. obok ruskiego kniazia-władcy wymienieni są zależni od niego kniaziowie; np. w 911 r. zostali wysłani do Bizancjum posłowie „od Olega wielkiego kniazia ruskiego i od wszystkich, którzy są pod jego ręką — świątłych i wielkich kniazio w i jego wielkich bojarów”. Natomiast w traktacie z 971 r. tytuł kniazia ma tylko władca kijowski Światosław, a możni z jego

ficum gubernaret. Królestwem zarządzał więc niekiedy książę, a księstwem *comes*; jednostka terytorialna mogła mieć wyższą rangę niż jej zwierzchnik.

¹²⁶ A. B o g u c k i, *Komes*, s. 17 n.

¹²⁷ Zob. przyp. 7 oraz A. B o g u c k i, *Komes*, s. 69 n., 79 n., 83 n.

¹²⁸ W. K u r a s z k i e w i c z, *Książę*, s. 536.

¹²⁹ H.F. S c h m i d, *Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen Völkern*, „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven” t. II, z. 2, s. 100 n.

¹³⁰ W. K o w a l e n k o, *Książę*, s. 540; W. F e l c z a k, T. W a s i l e w s k i, op. cit., s. 134, 140, 153, 163, 172, 201.

¹³¹ J. D e m e l, op. cit., s. 84, 90.

¹³² Z. K a c z m a r c z y k, B. L e ś n o d o r s k i, op. cit., s. 57, 160. zob. przyp. 152.

¹³³ ŻKMet., s. 65.

otoczenia nazwani są bojarami¹³⁴. Poglądy uczonych na znaczenie wyrazu *knęz-kniaż* w tych przekazach są kontrowersyjne. Niektórzy uważają owych „książąt” niższego stopnia za drobnych władców podlegających zwierzchniej władzy księcia wielkomorawskiego lub ruskiego¹³⁵, inni za możnych otaczających panującego księcia¹³⁶. Łowmiański rozumie przez „książąt” naczelników plemiennych, którzy przekształcili się w arystokrację wczesnofeudalną; widzi on we wzmiance o naradzie u Roścysława potwierdzenie tezy o dynastycznym pochodzeniu możnych¹³⁷. Andrzej Poppe zwraca uwagę na fakt, że traktaty rusko-bizantyjskie są przekładami z języka greckiego. Stwierdza on, że uczestnicy soboru w Chalcedonie w 451 r. zostali określani w tekście greckim jako archontowie, a w tłumaczeniu słowiańskim z pierwszej połowy X w. jako kniaziowie. Archontami zaś nazywają źródła bizantyjskie zarówno władców, jak i możnych słowiańskich. Uczony ten przypuszcza, że w greckim tekście traktatów z 911 i 944 r. mianem archontów zostali określani panujący i możni, a w przekładzie jedni i drudzy zostali nazwani kniaziami. Jego zdaniem w X w. na Rusi tytuł kniaziowski nosili tylko panujący i członkowie dynastii. Podobnie interpretuje Poppe wyraz *knęzi* w Żywocie Konstantyna; według niego utożsamianie archonta z księciem było tak zakorzenione, że pozostający pod wpływem kultury greckiej autor Żywota nazwał otoczenie władcy morawskiego książętami¹³⁸. Niektórzy badacze sądzą, że także Żywoty Konstantyna i Metodego zostały napisane po grecku w końcu IX w., a w pierwszej połowie X w. przetłumaczone w Bułgarii na język słowiański¹³⁹. Być może więc, że nie tylko ojcowie soboru w Chalcedonie, lecz także możni morawscy i ruscy zawdzięczają miano książąt przekładom z języka greckiego dokonanyemu mniej więcej w tym samym czasie.

Na uwagę zasługuje wyjaśnienie dotyczące tytułu książęcego w Żywocie księcia obodryckiego Kanuta z XII w. Kiedy królowi duńskiemu Mikołajowi doniesiono, że Kanut przyjął tytuł królewski, książę odpowiedział: *Sclavia enim nec regem habuit, nec michi comissa me regem vocavit. Usuali quidem locutione cause dignitatis vel reverencie knese quemlibet vocare consuevit, hoc est dominus. Et hoc Dani abusive interpretantes, regem esse affirmant*¹⁴⁰.

Wątpliwa jest prawdziwość twierdzenia, że Słowianie połabscy nazywali księciem (*knese*) każdą osobę godną szacunku. Być może Kanut, nie chcąc narazić się królowi, obniżył przed nim rzeczywistą rangę używanego przez siebie tytułu. Łacińskim ekwiwalentem wyrazu *knese* w tej wzmiance jest wyraz *dominus*, który wraz ze swym niemieckim odpowiednikiem *Herr* był w XIII w. i na początku XIV w. tytułem funkcyjnym władców Meklemburgii, potomków książąt obodryckich, np. *dominus Sclaviae, dominus Magnopolensis, herre to Meklenborch*¹⁴¹. Terminy *knese, dominus, herre* były więc w Meklemburgii określeniami

¹³⁴ PMLat., s. 234, 244, 262 n.

¹³⁵ B. Grekow, *Ruś Kijowska*, Warszawa 1955, s. 313; T. Lehr-Spławiński, *ŻKMet.*, s. 64.

¹³⁶ T. Wasilewski, *Żupan*, [w:] SSS t. VII, 1982, s. 269.

¹³⁷ H. Łowmiański, *Początki Polski* t. III, s. 470.

¹³⁸ A. Poppe, *O tytule wielkksiążęcym na Rusi*, PH t. LXXV, 1984, z. 3, s. 424, 428 n.

¹³⁹ J. Sieklicki, *Wielkie Morawy. Przegląd źródeł i podstawowych opracowań*, KH t. LXIX, 1962, nr 2, s. 403.

¹⁴⁰ *Vita altera Kanuti ducis*, MGH SS, t. XXIX, s. 14 (podkr. moje — A.B.).

¹⁴¹ J. Ficker, op. cit., t. I, s. 30 n.

władców. Dopiero w 1348 r. król Karol IV nadał książętom Meklemburgii tytuł *dux* (niem. *Herzog*)¹⁴². Podobny tytuł jak Kanut obodrycki nosił książę kopanicki Jaksa. Na jego monetach z około 1150 r. znajdują się napisy: JAC(ZA) K(N)ES, JACZA DE COPNIK, JAKZA COPTNIK CNE(S)¹⁴³.

Z przytoczonych tekstów z IX-XII w. dowiadujemy się, że władcy słowiańscy mieli wtedy tytuły pokrewne wyrazowi książę¹⁴⁴. Wątpliwości budzi natomiast przypuszczenie, że książętami byli nazywani także możni. Gdyby nawet wyrazy *knęz*, *kniaź*, *knese* w cytowanych wyżej wzmiankach oznaczały także niepanujących, to nie znaczy jeszcze, że również w Polsce w XI-XII w. możnowładcy używali tytułu kniędza. Jak słusznie stwierdza Poppe, szerszy zakres miały te określenia w okresie wcześniejszym, kiedy nie były jeszcze zastrzeżone dla członków jednej dziedzicznej dynastii panującej. Jego zdaniem do elity społecznej państwa kijowskiego nie przenikali raczej książęta plemienni, przeważnie zabijani, lecz ich otoczenie¹⁴⁵.

Janusz B i e n i a k wykazał, że trzy państwa słowiańskie: Ruś, Polska i Czechy, stanowiły w XI-XII w. wspólne patrymonia panujących dynastii. Na czele każdego z tych państw stał wielki książę, senior dynastii. Inni pełnoletni członkowie rodu książęcego zarządzali dzielnicami państwa; byli oni namiestnikami wielkiego księcia. W razie braku książąt krwi byli oni zastępowani w Polsce i na Rusi przez urzędników spośród możnych¹⁴⁶. Ci ostatni tytułowani byli inaczej niż członkowie dynastii. Na Rusi możni nazywani byli bojarami, namiestnicy spośród nich posadnikami, a tytuł kniaziowski po zlikwidowaniu ustroju plemiennego w ciągu X w. zarezerwowany został dla członków panującej dynastii Rurykowiczów¹⁴⁷. Według Powieści minionych lat, najstarszej kroniki ruskiej z początku XII w., w 882 r. książę nowogrodzki Oleg podstępem zajął Kijów, a do rządzących w nim Askolda i Dira powiedział: „Wy nie jesteście kniaziami ani z rodu kniaziowskiego, lecz ja jestem kniaziowskiego rodu”¹⁴⁸. Obaj władcy Kijowa zostali uznani za uzurpatorów, ponieważ nie pochodzili z dynastii Rurykowiczów.

Większe trudności sprawia ustalenie zakresu tytułu książęcego we wcześniejszym średniowieczu w Polsce i Czechach, nie mamy bowiem tekstów w językach ojczystych obu krajów sprzed XIII w., a o ich ustroju dowiadujemy się przede wszystkim ze źródeł łacińskich. W źródłach tych od wczesnego średniowiecza władcy i członkowie ich rodzin mają z reguły przy imionach inne tytuły niż możni świeccy, a w późnośredniowiecznych tekstach w obu językach zachodniosłowiańskich z tytułami *knjeze* i książę nie występują feudałowie spoza dynastii¹⁴⁹. Polska i Czechy stanowiły w XI-XII w. tak samo jak Ruś wspólne patrymonia

¹⁴² Tamże, s. 118.

¹⁴³ J. M o s i n g i e w i c z, *Jeszcze o zagadce Jaksy*, „Roczniki Historyczne” r. LII, 1986, s. 148.

¹⁴⁴ Zob. przyp. 61, 133, 134, 140, 143. W ŻKMet. z tytułem *knęz* występują: książę pannański Kocel, książę Wiślan, książęta morawscy Rościśław i Świętopełk; zob. tamże s. 45, 63, 65, 73, 107, 113, 115, 121.

¹⁴⁵ A. P o p p e, op. cit., s. 429. O likwidacji książąt plemiennych dowiadujemy się także ze źródeł czeskich. Zginęli np. książę Łuczán (czyli žatecki) i jego małoletni syn (por. przyp. 14), a także synowie księcia libickiego Sławnika, ojca św. Wojciecha; zob. *Kosmasa Kronika Czechów*, tłum. M. W o j c i e c h o w s k a, Warszawa 1968, s. 115 n., 155.

¹⁴⁶ J. B i e n i a k, *Polska elita polityczna XII wieku cz. 1*, Społ. Pol. śr. t. II, 1982, s. 34 n.

¹⁴⁷ Tamże, s. 35; H. Ł o w m i a ń s k i, *Możni: Ruś*, [w:] SSS t. III, 1967, s. 316.

¹⁴⁸ PMLat., s. 226.

¹⁴⁹ Zob. przyp. 8-25, 32-38, 62-63, 92-93, 127.

panujących dynastii. Władza Piastów została umocniona po zwycięstwie Kazimierza I nad Miecławem, a władza Przemyslidów po opuszczeniu Czech przez Bolesława Chrobrego (1004 r.) i odzyskaniu Moraw (1018 lub 1029 r.). Sądzę więc, że najpóźniej w XI w. wyraz *kněz-kniędz* stał się w obu krajach tytułem przysługującym spośród ludzi świeckich wyłącznie członkom dynastii, tak samo jak na Rusi. Przesłanką wniosku o książęcej nazwie możliwych w XI-XII w. jest przede wszystkim niewłaściwa interpretacja wyrazu *principes*.

Tytułem polskich i czeskich dostojników monarszych, a później także innych możliwych, był wyraz *župan*; jego skróconą formą znaną od XIII w. jest wyraz *pan*. Łacińskim odpowiednikiem *župana* był *comes*. Wyraz *comes* w tym znaczeniu zanika w źródłach czeskich około połowy XIII w., a w źródłach polskich w XIV w. Późniejszym synonimem wyrazu *pan* staje się *dominus*, natomiast *comes* w późniejszych źródłach jest ekwiwalentem czeskiego *grabě (hrabě)* i polskiego *grabia (hrabia)*¹⁵⁰.

Na połączonych z Polską w XIV w. ziemiach ruskich i litewskich tytuł kniazia (księcia) przysługiwał przed XVI w. tylko tym feudałom świeckim, którzy pochodzili z rodów Gedyminowiczów i Rurykowiczów lub z innych dynastii panujących¹⁵¹; poza tym wyraz *kniaź* był nazwą urzędu sołtysa wsi na prawie wołoskim¹⁵². W Wielkim Księstwie Litewskim możnowładcy nie należący do rodów książęcych byli określani jako *panowie*, tak samo jak w Polsce i Czechach¹⁵³.

Nie wiemy, jaka była geneza książęckiego tytułu duchownych w Czechach i Polsce. Pewne jest tylko, że kapłani polscy otrzymali to miano za przykładem Czech. Prawdopodobnie tytuł przyznany duchownym przysługiwał bezpośrednio przedtem nie tylko władcom państw, lecz także innym członkom elity społecznej¹⁵⁴. Książę czeski Borzywoj I został ochrzczony prawdopodobnie około 883 r. na Morawach. Najdawniejsza słowiańska terminologia kościelna powstała w Karantarii zamieszkałej przez Słoweńców; stąd za pośrednictwem Moraw i Czech przeniknęła ona do Polski¹⁵⁵. W języku słoweńskim jednak wyraz *knez* nie oznacza duchownego¹⁵⁶.

¹⁵⁰ A. B o g u c k i, *Komes*, s. 20, 51 n., 69 n., 79 n., 83 n., 101 n. Tytuł hrabiowski w Czechach od XIII w. nosili tylko ci możni, którzy mieli hrabstwo w Niemczech. Magnaci polscy zaczęli otrzymywać ten tytuł od cesarzy rzymskich dopiero w XVI w. A. G a s i o r o w s k i, *Hrabiowski tytuł Leszczyńskich*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. X, 1971, z. 2, s. 43 n., wykazał, że błędna jest informacja o nadaniu tytułu hrabiowskiego tej rodzinie w 1473 r.

¹⁵¹ J. S u c h o c k i, *Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza*, „Zapiski Historyczne” t. XLVIII, 1983, z. 1-2, s. 31 n.

¹⁵² Zob. przyp. 132. W aktach sądowych województwa ruskiego z XV w. kniaziewie-sołtysi mają zwykle tytuł „kniaź” i chłopski predykat *laboriosus* (niekiedy *providus* lub *nobilis*); zob. AGZ t. XIV, nr 26, 111, 561, 756, 765, 2344; t. XV, nr 1567, 2562, 2628 itd. Natomiast kniaziewie-feudałowie pochodzący z dynastii panujących mają tytuł *princeps* lub *dux* i predykat *illustris* lub *preclarus*; zob. AGZ t. XIV, nr 22, 23, 24, 26, 28, 297, 475; t. XV, nr 302, 303, 1252, 2402 itd.

¹⁵³ J. S u c h o c k i, op. cit., s. 43 n. Magnaci litewscy i polscy, nie pochodzący z rodów panujących, zaczęli otrzymywać tytuł książąt cesarstwa rzymskiego w czasach nowożytnych (jako pierwsi Radziwiłłowie w XVI w.). Zob. J. F i c k e r, op. cit., t. I, s. 122.

¹⁵⁴ Podobnie wyraz „władyka”, będący tytułem biskupów prawosławnych, oznaczał pierwotnie nie tylko władcę państwa, lecz także osobę mającą jakąkolwiek władzę; zob. L. M o s z y Ń s k i, op. cit., s. 48. Wyraz *kněz-ksiądz* był już w średniowieczu tytułem także duchownych niższego stopnia, ale być może początkowo przysługiwał on tylko biskupom.

¹⁵⁵ H. Ł o w m i a ń s k i, *Początki Polski* t. IV, s. 259 n., 319 n., 415.

¹⁵⁶ A. J a n e ž i ć, op. cit., s. 188, hasło *knez*.

Zapewne więc takie znaczenie słowa *kněz* wytworzyło się dopiero na terenie Czech lub Moraw. W 863 r. rozpoczęli na Morawach działalność misyjną święci Cyryl i Metody, pochodzący z Solunia (Salonik). Ponieważ Słowianie z okolic tego miasta w IX w. nie mieli niezależności politycznej i podlegali państwu bizantyjskiemu¹⁵⁷, wyraz *knez* mógł być u nich nie tylko określeniem władcy, lecz także tytułem grzecznościowym (jak później w Serbii, Chorwacji i u Łużyczan¹⁵⁸). Prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, że to bracia soluńscy wprowadzili na Morawach zwyczaj nazywania duchownych mianem *kněz*.

WNIOSKI

1. We wczesnym średniowieczu niekoronowani władcy słowiańscy nosili tytuły pokrewne wyrazowi książę (*kniędz, kněz, kniaź* itp.).
2. Tytułów tych nie mieli w średniowieczu czescy i polscy możni świeccy spoza dynastii panujących. Są oni określanii w źródłach niekiedy jako *principes*, ale wyraz ten znaczy tyle co „pierwsi”.
3. Wyraz wojewoda oznaczał w państwach słowiańskich wysokiego urzędnika. Pisarze czescy w późniejszym średniowieczu określali mianem *vévoda* niemieckich książąt-hercogów (bo woje-woda = *Herzog*), a później także książąt czeskich i innych słowiańskich. W czeskojęzycznych dokumentach z XV i XVI w. jednak książęta czescy i polscy mają najczęściej tytuł *knieže* lub *kniže*.

¹⁵⁷ W. Felczak, T. Wasilewski, op. cit., s. 76.

¹⁵⁸ Zob. przyp. 128 oraz W. Kowalenko, *Książę*, s. 540.

CONTENTS

ARTICLES

Jakub Lesiński — Q. Fabius Maximus — dictator 217 B.C.?

This paper concerns a mode of appointment of Q. Fabius into a dictatorship in 211 B.C. The common modern view is that Fabius was elected the dictator in the *comitia centuriata*. However, the evidence of sources makes this interpretation untenable. After careful rereading of every sources available, my contention is that: 1. there was a period of time between the voting in the comitia and the taking of the office by Fabius. 2. In these period of time there was a proper *dictio*, undertaken by the only surviving consul, i.e. Cn. Servilius Geminus. 3. The voting in the *comitia* concerned only the names of new magistrates, so that they became sort of magistrates designate. 4. The causes of the procedure undertaken were both religious and military.

All these is confirmed by the procedures used in 210 B.C., when the question of nominating dictator arose and also by the events of 49 B.C., i.e. by Caesar's dictatorship.

Ambroży Bogucki — Count and Voivod: Titles of Czech and Polish Uncrowned Rulers

The author reviews the titles of Czech and Polish uncrowned rulers between the 11th and 16th centuries found in the existing historical sources. The titles in question are *książe* (count; Czech *knez*, Polish *kniędz*, *ksiądz*, *książę*) and the late-medieval wojewoda (Czech vevoda, Polish wojewoda). The former refers to members of the ruling dynasty and the latter to high-ranking officials.

Piotr Szlanta — Transvaal in German Policy 1852-1896. Genesis of the Kruger's Telegram

This article is concerning the analysis of the Transvaal-German relations from first direct political contacts between these two states in 60th. to the most famous incident — so called Kruger's dispatch from January 3rd 1896. In this period the German public opinion and the government were interested in preserving the possibility unlimited independence of Transvaal from Great Britain. Policy of the IInd Reich towards Transvaal in the years 1895-1896 should be considered as results of many factors: economical (capital investments, building of Delagoa Railway, dynamic increase of the German exports to Transvaal), ideological (Pan-Germanism) and the windings of the British-German relations, because it was Great Britain and not Germany that was the main power in region of Southern Africa. The need for prestige and international approval of the Reich's great power status also influenced its policy towards Transvaal.